

8D02310-Филология білім беру бағдарламасы бойынша философия докторы (Phd) дәрежесін алу үшін Батырбекова Камшат Айшигаровнаның дайындаған «Мәмлүк қыпшақтары тіліндегі «Байтарату’л-вазих» жазба ескерткіші тілінің лексика-семантикалық ерекшеліктері» тақырыбындағы диссертациясына

АННОТАЦИЯ

Зерттеу жұмыстың жалпы сипаттамасы. Белгілі бір этностың тарихи жады мен дүниетанымы тіл арқылы берілетіні белгілі. Мәмлүк қыпшақтарының Мысыр мен Шамдағы билік құрған кезеңінде жазылған әр түрлі мазмұндағы жазба жәдігерлер тек тілдік дерек емес, тарихи-мәдени мұра ретінде маңызды.

Қазіргі кезеңде тіл білімінде тарихи жазба ескерткіштерді тілдік, әдеби және тарихи қырынан кешенді зерттеу кеңінен қолдау табуда. Бұл үрдіс ұлттық рухани мұраларды жаңғырту, тарихи сана мен мәдени тұтастықты терең ұғынудың маңызды тетігі ретінде танылып отыр. Диссертациялық жұмыс Тәуелсіз Қазақстанның «Қазақстан-2050» стратегиясы, 2025 жылға дейінгі Қазақстан Республикасы дамуының Ұлттық жоспары және «Мәдени мұра», «Халық тарих толқынында», «Мәңгілік ел», «Рухани жаңғыру», «Ұлы даланың жеті қыры», «Архив-2025» бағдарламаларына сай келеді. Себебі бұл бағдарламалардың барлығы ұлттық сананы жаңғырту мен тарихи-мәдени мұраларды терең зерделеуге бағытталған. Аталған бағдарламалар елдің рухани дамуына жаңа серпін беріп, тарихи жазба ескерткіштерді заманауи ғылыми тәсілдермен зерделеуге мүмкіндік береді. Осыған орай, көне және ортағасырлық жазба ескерткіштерді зерттеу түркі халықтарының ортақ мәдени-тарихи негіздерін жаңаша пайымдауға жол ашады. Бұл тұрғыда «Байтарату’л-вазих» жазба ескерткішін тілдік, тарихи және мәдени аспектіде кешенді түрде зерттеу түркітану ғылымы мен жалпы тіл білімі саласындағы маңызды ғылыми міндеттердің бірі болып табылады. Мұндай зерттеу жұмыстары түркі әлемінің ортақ тарихи жады мен рухани сабақтастығын нығайтуға, сондай-ақ қазіргі тіл ғылымының зерттеу ауқымын кеңейтуге ықпал етеді.

Қазіргі түркологиялық және тіл біліміне қатысты зерттеулерде түркі халықтарының көне және ортағасырлық жазба мұралары аз емес екені, оларды терең зерттеп, ғылыми айналымға түсіру қажеттігі айтылуда. Бұл мұралар – түркі тілдерінің, соның ішінде қазақ тілінің тарихи даму жолын тануда маңызды дереккөз болып табылады, себебі өткенді пайымдамай, болашақты болжау мүмкін емес. Сондықтан тілдің тарихи қалыптасуын зерттеу барысында жазба ескерткіштерге сүйену қажет. Ортағасырлық мәмлүк-қыпшақ тілінде жазылған «Байтарату’л-вазих» – сондай құнды жазба мұралардың бірі. Ол тек түркі дүниетанымының көрінісі ғана емес, мәдени сабақтастықтың нақты айғағы. Бұл ескерткіштің тілін диахронды және синхронды тұрғыдан талдау арқылы мәмлүк-қыпшақ тілінің қазақ тілінің қалыптасуына ықпалын анықтауға болады. Ортағасырлық қыпшақ жазба

мұралары мен қазіргі қазақ тілінің сабақтастығын зерттеу олардың тарихи-генетикалық байланысын дәлелдеуге мүмкіндік береді.

Қыпшақ тілінде араб графикасымен жазылған грамматикалық оқулықтар мен сөздіктер бүгінгі таңда шетелдік мұражайлар мен кітапханаларда сақталған. Оларды ғылыми айналымға енгізіп, тілдік талдау жүргізу – қазақ тіл білімінің өзекті мәселелерінің бірі. Осы тұрғыдан алғанда, Мысыр билеушісі Махдум Толубектің тапсырысы бойынша жазылған «Байтарату’л-вазих» жазба ескерткішінің лексикасының қазақ тілімен байланысы мен сабақтастығын зерттеу қазақ тілінің тарихи даму ерекшеліктерін ашуға және оның қалыптасу процесін толық түсінуге мүмкіндік береді.

Зерттеу жұмысының өзектілігі. Ортағасырлық мәмлүк-қыпшақ тілінде жазылған шығармалар, әсіресе «Байтарату’л-вазих» тәрізді ветеринарлық тақырыпта жазылған ескерткіштер, қазақ тілінің тарихи даму жолын анықтауда маңызды дереккөз болып табылады. Бұл мұралар түркі және араб тілдік кеңістіктерінің ғылыми ықпалдастығын көрсетіп, жылқы шаруашылығы мен медициналық терминологияны салыстырмалы зерттеуге жол ашады. Мұндай жазбаларды ғылыми айналымға енгізу және тілдік тұрғыдан жүйелі талдау – қазіргі түркология мен мәдениеттану салалары үшін **өзекті** міндет.

Зерттеу жұмысының нысаны. Ортағасырлық «Байтарату’л-вазих» жазба ескерткішінің лексикасы.

Зерттеу пәні. Ортағасырлық «Байтарату’л-вазих» жазба ескерткішіндегі лексикалық бірліктердің тарихи-лингвистикалық сипаттамасы және қазіргі қазақ тіліндегі көрінісі.

Зерттеудің мақсаты. Мәмлүк-қыпшақ тілінде жазылған ортағасырлық «Байтарату’л-вазих» жазба ескерткішінің тілдік ерекшеліктерін жан-жақты талдау арқылы мәмлүк-қыпшақ тілімен қазақ тілінің тарихи-генетикалық сабақтастығын көрсету. Белгіленген мақсатқа қол жеткізу үшін мынадай міндеттер қойылды:

- «Байтарату’л-вазих» жазба ескерткішінің жазылу және зерттелу тарихына шолу жасап, жанрлық құрылымы мен мазмұндық ерекшеліктерін талдау, палеографиялық-кодикологиялық сипаттама беру, сондай-ақ ескерткіш тіліндегі фонетикалық құбылыстарды тарихи-компаративтік әдіспен саралап, дыбыстық жүйесі мен фонетикалық заңдылықтарын, қазіргі қазақ тілімен тоғысу жолдарын айқындау;

- Ескерткіш лексикасының қазіргі қазақ тілінде қолданылу дәрежесін салыстыра отырып, сөздерді сөз таптарына жіктеу және олардың мағынасы мен тұлғасының сақталу деңгейіне қарай топтастырып (тұлғасы мен мағынасы сақталған; фонетикалық өзгеріске ұшыраған, бірақ мағынасы сақталған сөздер), сандық тұрғыда статистикалық талдау жүргізу;

- «Байтарату’л-вазих» мәтініндегі кірме сөздерді анықтап, оларды екі топқа: 1) ескерткіш тілінде ғана қолданылып сол кезеңдегі мәмлүк-қыпшақ қоғамына түсінікті араб сөздері; 2) ескерткіш тілінде де, қазіргі қазақ тілінде де қолданылып жүрген арабизмдерді ажырату. Ескерткіш тіліндегі діни

сөздердің табиғатын, мағыналық аясын және қолданылу ерекшеліктерін зерттеу, кірме сөздерге статистикалық талдау жасау;

- Мәмлүк-қыпшақ кезеңіндегі «Китаб фи риязати-л-хайл», «Муният ул-гузат», «Китаб фи ғылым ән-нушшаб» ескерткіштері негізінде атбегілік пен ветеринария саласына қатысты кәсіби лексиканың құрылымы мен терминдену ерекшеліктері фонетикалық және лексикалық тұрғыдан талданады. Қолжазбалардағы тілдік бірліктердің лингвомәдени мәні ашылып, қазіргі қазақ тіліндегі баламаларымен салыстыра отырып, кәсіби лексиканың қалыптасуы мен тіл сабақтастығы зерттеледі.

- «Байтарату'л-вазих» жазба ескерткішіндегі жылқыға қатысты атауларды тарихи-мәдени және семантикалық тұрғыдан зерттеп, олардың қазіргі қазақ тіліндегі қолданылуын анықтау. Жылқыға қатысты атаулардың сақ-ғұн дәуірінен бастап ортағасырлық жазба ескерткіштер, ауыз әдебиеті (эпостар, ертегілер, мақал-мәтелдер, фразеологизмдер) және қазіргі прозалық пен поэзиялық шығармалардағы көріністері арқылы қарастыру. Сонымен қатар, жылқы түлігіне қатысты ырым-тыйымдар мен салт-дәстүрлерді айқындап олардың тілдік және мәдени сабақтастығын анықтау.

- Қолжазбадағы жылқы малына қатысты соматикалық бірліктердің лексика-семантикалық құрылымын мағыналық ауқымын, қолдану контексттерін және функционалдық ерекшеліктерін, танымдық сипатын ашу көзделеді. Сонымен қатар, осы терминдердің қазіргі қазақ тіліндегі қолданылу аясы мен мағына өзгерістерін салыстырмалы түрде қарастырып, олардың тарихи сабақтастығын, тілдік даму үрдісіндегі рөлін көрсету;

- «Байтарату'л-вазих» ескерткішіндегі туыстық қатынас пен материалдық мәдениет атауларын этно-мәдени тұрғыдан зерттеу. Тыстық қатынастар мен тұрмыстық лексиканың тарихи қалыптасуы мен мағыналық дамуын анықтап, олардың тілдік бейнесі арқылы ортағасырлық мәмлүк-қыпшақ қоғамының мәдени және әлеуметтік болмысын сипаттау. Сонымен бірге, осы атаулардың қазіргі қазақ тілі мен мәдениетіндегі жалғастығын көрсету арқылы тіл мен мәдениеттің байланысы мен ұлттық дүниетанымның тілдік көрінісін айқындау мақсат етіледі.

- Ескерткіш тіліндегі табиғат пен жаратылысқа қатысты лексикалық бірліктердің тарихи дамуын жан-жақты зерттеу. Атаулардың мағыналық кеңістігін ашып, оларды ортағасырлық түркі жазба ескерткіштерімен салыстыра отырып, семантикалық ұқсастықтары мен ерекшеліктерін анықтау. Сонымен қатар, осы бірліктердің қазіргі қазақ тіліндегі қолданылуы мен мағына өзгерістерін талдап, тілдік құрылым мен мәдени мазмұн тұрғысынан сабақтастығын көрсету.

Зерттеу жұмысының дерек көздері. «Байтарату'л-вазих» жазба ескерткішінің лексикасы.

Зерттеу жұмысының материалдары: «Байтарату'л-вазих» жазба ескерткіші.

Жұмыстың ғылыми жаңалығы. Зерттеу барысында мынадай жаңалықтар мен нәтижелерге қол жеткізілді:

1. «Байтарату'л-вазих» жазба ескерткішінің жанрлық, палеографиялық және кодикологиялық ерекшеліктері алғаш рет кешенді түрде сипатталып, оның тарихи-мәдени және лингвистикалық құндылығы анықталды.

2. Ескерткіш тілінің фонетикалық жүйесі тарихи-компаративтік бағытта зерттеліп, дыбыстық заңдылықтар мен эволюциялық өзгерістер жүйелі түрде дәйектелді.

3. Ескерткіштің лексикасы қазіргі қазақ тілімен салыстырмалы-типологиялық тұрғыда жан-жақты талданып, сөздердің мағынасы мен формасы өзгеріссіз сақталған және фонетикалық өзгерістерге ұшыраған түрлері анықталды.

4. Мәтіндегі араб-парсы және моңғол тілдерінен енген кірме сөздер анықталып, мәмлүк-қыпшақ кезеңінің арабизмдері мен қазіргі қазақ тіліндегі арабизмдердің нақты дәйектері берілді.

5. Мәмлүк-қыпшақ кезеңінің ветеринариялық және атбегілік кәсіби лексикасы алғаш рет «Байтарату'л-вазих» мәтіні негізінде кешенді зерттеліп, баламалары көрсетілді.

6. Жылқы малына қатысты атаулардың тарихи-мәдени, семантикалық және когнитивтік сипаты кең ауқымда зерттеліп, ұлттық дүниетанымдағы орны мен мәдени кодтық мәні анықталды.

7. Ескерткіштегі жылқыға қатысты соматикалық бірліктер мен олардың лексика-семантикалық өрісі жан-жақты талданып, олардың тарихи даму жолы мен қазіргі қазақ тіліндегі көрінісі сипатталды.

8. Адам өмірі, тұрмыс-тіршілік және әлеуметтік қатынастарға қатысты лексикалық бірліктер этно-мәдени және тарихи аспектілер бойынша жүйеленіп, мәмлүк-қыпшақ қоғамының мәдени-әлеуметтік болмысы тілдік деректер арқылы ашылды.

Зерттеу жұмысының ғылыми теориялық және әдіснамалық негіздері. Диссертацияда отандық және шет елдік түрколог, лингвистер мен тарихшылар, ветеринарлардың ғылыми еңбектерін назарға алдық.

Зерттеудің негізгі әдістері мен тәсілдері. Зерттеу барысында тарихи-салыстырмалы (historical-relative), лексика-семантикалық (lexico-semantic), этимологиялық (etymological), типологиялық (typological), дескриптивті (сипаттамалы) (descriptive), контекстуалдық (contextual), интерпретациялық (interpretive), дискурсивтік (discursive), когнитивтік (cognitive), герменевтикалық (hermeneutic), фактологиялық-салыстырмалы (factological-comparative), тарихи-компаративті талдау (comparative analysis) әдістері пайдаланылды. Сондай-ақ, семантикалық, (semantic mapping) және мәдени-танымдық карталау (cultural-cognitive mapping), мәтінді қазбалдау (text mining) тәсілдері арқылы мәтіндегі лексикалық бірліктердің мағынасы мен мәдени жүктемесі тереңірек қарастырылды. Бұған қоса, деректанулық (source), палеографиялық (paleographic), кодикологиялық (codicological), библиографиялық (bibliographic), этнолингвистикалық (ethnolinguistic methods), лексикостатистикалық (quantitative linguistics), корпусстық лингвистика (corpus linguistics) сияқты әдістер ескерткіш мәтінін тарихи және мәдени контексте жан-жақты зерделенді. Деректерді жинақтау, жүйелеу,

топтау, сұрыптау, сипаттау, тұжырымдау, семантикалық өріс бойынша жіктеу, ұғымдық тұрғыдан салыстыру сияқты дәстүрлі тілдік тәсілдер де кешенді түрде қолданылды. Зерттеу жұмысы аясында «Qazcorpus.kz», «Turkish National Corpus», «Termincom.kz», «<https://www.millisaraylar.gov.tr>», «<https://sozdikqor.kz/>», «manisa@yek.gov.tr», «bursainebey @yek.gov.tr», «vahidpasa@yek.gov.tr» сынды цифрлық, әлеуметтік желілер «<https://www.facebook.com.>», «<https://www.instagram.com/>» дерекқорлармен жүйелі жұмыс жүргізілді.

Зерттеу барысында зерттеу жұмысының теориялық маңызы. Зерттеу жұмысының нәтижелері тарихи лексикологияның теориялық мәселелеріне өз деңгейінде үлес қоса алады. Зерттеудің нәтижелерін жоғары оқу орындарында филология факультетінің студенттеріне қазақ тілінің тарихи фонетикасы, тарихи лексикология салалары бойынша оқылатын дәрістерде, лексикографиялық тәжірибеде, арнайы курстарда көмекші құрал ретінде пайдалануға болады.

Зерттеу жұмысының практикалық маңызы. Зерттеу жұмысымыздың тұжырымдары мен нәтижелері, түркі тілдерінің салыстырмалы сөздігі, түркі тілдерінің түсіндірме сөздігі, тарихи сөздігі, этимологиялық сөздігін құрастыруда дереккөз; жоғарғы оқу орынының филология, түркология мамандығының студенттеріне «Қазақ тілінің тарихы», «Қазақ тілінің тарихи грамматикасы», «Тарихи лексикалогия», «Текстология» пәндерін оқытуда және аталған бағыттар бойынша оқулықтар жазуда қосымша материалдар ретінде қолдануға болады.

Зерттеу жұмысының қорғауға ұсынылатын негізгі тұжырымдары:

1. «Байтарату’л-вазих» жазба ескерткіші – мәмлүк қыпшақ дәуіріндегі тіл мен мәдениеттің көрнекті мұрасы. Оның жанрлық құрылымы – практикалық бағыттағы ғибраттық-дидактикалық шығарма, ал мазмұны – өмірлік тәжірибе мен моральдық-этикалық нормаларға негізделген.

2. Палеографиялық және кодикологиялық тұрғыдан алғанда, ескерткіш ортағасырлық түркі жазба дәстүрінің талаптарына сай жазылған. Қолжазбада жазу жүйесі, графикасы, жазу техникасы мен материалдары мәмлүк кезеңінің жазу мәдениетін сипаттайды.

3. Фонетикалық құбылыстар тарихи-компаративтік әдіспен талданып, ескерткіш тіліндегі дыбыстық жүйе мен заңдылықтардың қазіргі қазақ тілімен сабақтастығы анықталды (мысалы, т>д, ы>і ауысымдары, дауысты дыбыстардың редукциясы).

4. Лексика-семантикалық сараптама нәтижесінде, сөздердің 65%-ы тұлғасы мен мағынасы сақталған; 25%-ы фонетикалық өзгеріске ұшыраған, бірақ мағынасы сақталған; 10%-ы көнерген немесе түсініксіз. Сөз таптарына жіктеу нәтижесінде, есім сөздер мен етістіктердің үлесі басым екені анықталды, бұл ескерткіштің практикалық сипатымен тығыз байланысты.

5. Кірме сөздерге жүргізілген талдаулар бойынша I топ ескерткіш тілінде сақталған, мәмлүк дәуіріндегі реалийлерді білдіретін араб сөздері, II топ: қазіргі қазақ тіліне енген арабизмдер. Жалпы кірме сөздер саны мәтіннің 30%-ын құрайды, бұл араб мәдени ықпалының күштілігін көрсетеді. Діни

лексика-негізінен ислам дінінің негізгі ұғымдары мен этикалық категорияларын қамтиды. Олар қазіргі қазақ тілінде де актив қолданылады.

6. Мәмлүк дәуіріндегі кәсіби лексика (атбегілік, ветеринария саласы) ортағасырлық ескерткіштерінде «Китаб фи рийазати-л-хайл», «Муният ул-гузат», т.б.) қолданылған терминдердің фонетикалық және семантикалық құрылымы қазіргі қазақ тіліндегі жылқы шаруашылығына қатысты кәсіби сөздермен тығыз байланысты.

7. Жылқыға қатысты атаулар мен терминдер тарихи-мәдени сабақтастықта дамып, қазіргі қазақ тілінде де мағынасы сақталып отыр (жүйрік, жорға, бәйге, тұлпар). Ескерткіште жылқының сыртқы пішіні, мінезі, түстері мен қолдану мақсатына қатысты атаулар кең қолданылған.

8. Жылқы туралы танымдар сақ-ғұн дәуірінен бастап ауыз әдебиеті мен жазба ескерткіштер арқылы жалғасып, қазіргі қазақ прозасы мен поэзиясында өз жалғасын тапқан. Бұл – жылқының тек шаруашылық қана емес, мәдени-танымдық нысан ретіндегі рөлін айғақтайды.

9. Ескерткіш тіліндегі соматикалық атаулар (жылқы дене мүшелері: тұяқ, бас т.б.) кең мағыналық өріске ие болып, тұрақты тіркестер мен мақал-мәтелдерде жиі қолданылады. Бұл олардың тілдік жүйедегі қызметін арттырады.

10. Туыстық атаулар мен тұрмыстық зат атаулары арқылы мәмлүк-қыпшақ қоғамының әлеуметтік құрылымы мен мәдени бейнесі ашылады. Мысалы, ата, ана, әке, келін, сөздерінің қазіргі қазақ тілінде де мағыналық тұтастығын сақтаған.

11. Табиғат пен жаратылысқа қатысты лексикалық бірліктер (мыс: жер, су, күн, жел) – түркі халықтарының дүниетанымын сипаттайтын тірек ұғымдар. Ескерткіште бұл атаулар метафора, эпитет түрінде көрініп, қазіргі қазақ тіліндегі поэтикалық дәстүрмен үндеседі.

Жұмыстың талқылануы мен жариялануы:

Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің Білім және ғылым саласындағы сапаны қамтамасыз ету комитеті (бұдан әрі – БҒСҚК) ғылыми зерттеулердің негізгі нәтижелерін жариялауға ұсынған журналдардағы мақалалары:

1. Мәмлүк қыпшақтары тілінде жазылған жазба ескерткіштер және «Байтарату'л-вазих» қолжазбасының маңызы. Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ Хабаршысы, Филология сериясы. № 4 (149) Түркістан, 2024 ж. Б.45-60.

2. «Байтарату'л-вазих» жазба ескерткішінде кездесетін соматикалық атаулардың лексика-семантикалық сипаты Еуразия гуманитарлық институтының Хабаршысы, ғылыми журнал. №2 Астана, 2025 ж. Б.296-309

3. Ортағасырлық жазба ескерткішіндегі атбегілікке қатысты тілдік бірліктердің лингвомәдени ерекшеліктері («Байтарату'л-вазих» және Кодекс Куманикус жазба ескерткіштері негізінде) Қ.А.Ясауи атындағы университетінің Хабаршысы ғылыми журнал. №2 (134). Түркістан, 2025ж. Б.190-206.

4. «Байтарату’л-вазих» жазба ескерткіш тіліндегі жалпытүркілік лексиканың қазіргі қазақ тілімен сабақтастығы. Ш.Уәлиханов ат. Көкшетау университетінің хабаршысы. Филология сериясы №2/ 2025

5. «Қазақ есімдерінің тарихи және заманауи қолданысы: әлеуметтік-мәдени факторлар және статистикалық өзгерістер» Абай атындағы ҚазҰПУ Хабаршысы. Филология ғылымдары сериясы, №3/ 2025.

Халықаралық ғылыми-практикалық конференцияларда:

1. Ортағасырлардағы атбегілікке байланысты жазылған «Байтарату’л-вазих» жазба ескерткіші. «Әуезов оқулары – 23: Хакім Абайдың-180 жылдығына арналған Абай феномені және жаңа танымдық өрістер» атты халықаралық ғылыми тәжірибелік конференциясының еңбектері. Том – 1, Шымкент, 2025 ж. Б.40-45.

2. Ортағасырлық «Байтарату’л-вазих» мәмлүк-қыпшақ жазба ескерткішіндегі діни сөздердің қазіргі қазақ тілінде қолданылуы. “Turkiy xalqlar adabiyotiga doir zamonaviy yondashuvlar: muammolar, omillar, yechimlar” mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya materiallari. Toshkent-2025ж., Б.26-28.